

М.М.Мейірханқызы¹

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

“ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИСКУРС” ҰҒЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Педагогикалық дискурс - бұл мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуінің нақты жүйесі, онда жеке тұлға мен қоғамның толыққанды мүшесі қалыптасады. Мұғалім белгілі бір "бағыттаушы" рөлін атқарады, ол дұрыс көзқарастар мен мінез-құлықты насихаттап, білім алушыларды бағыттап, түзете алады, әлем құрылымының нормалары мен ережелерін түсіндіруге қабілетті. Ал осы үдерістің барлығы тілде қалай жүзеге асатынын осы педагогикалық дискурс аясында көре аламыз. Педагогикалық дискурс арқылы болашақ мұғалімдердің педагогикалық қарым-қатынасты онтайлы ұйымдастыруы үшін мұғалімге қажет негізгі дискурсивті дағдыларды қалыптасады. Сабақтың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес педагогикалық дискурстың түрлерін стратегиялық жоспарлауды жүзеге асыру қабілетіне тікелей байланысты екенін назарға ала отырып, ЖОО-дағы студенттердің білім беру бағдарламаларына педагогикалық дискурс пәнін енгізу қолға алынды.

Кілт сөздер: білім беру, қарым-қатынас, қабілет, тәрбие, дискурс, мұғалім, оқушы, риторика, құзіреттілік, педагогикалық дискурс.

Аннотация. Педагогический дискурс-это специфическая система взаимодействия учителя и ученика, в которой формируется полноценная личность и член общества. Учитель играет определенную "направляющую" роль, он способен пропагандировать правильные установки и поведение, направлять и корректировать обучающихся, объяснять нормы и правила устройства мира. А то, как весь этот процесс реализуется в языке, мы видим в рамках этого педагогического дискурса. Посредством педагогического дискурса формируются основные дискурсивные навыки, необходимые педагогу для оптимальной организации педагогического общения будущих учителей. Принимая во внимание, что в соответствии с целями и задачами урока она напрямую зависит от способности осуществлять стратегическое планирование видов педагогического дискурса, было начато внедрение предмета педагогического дискурса в образовательные программы студентов вузов.

Ключевые слова: образование, общение, способности, воспитание, дискурс, учитель, ученик, риторика, компетентность, педагогический дискурс.

Abstract. Pedagogical discourse is a specific system of interaction between the teacher and the student, in which a full-fledged personality and member of society is formed. The teacher plays a certain "guiding" role, he is able to promote the right attitudes and behavior, to guide and correct the students, to explain the norms and rules of the world. And the way all this process is realized in language, we see within this pedagogical discourse. Through pedagogical discourse the basic discursive skills necessary for a teacher to optimally organize pedagogical communication of future teachers are formed. Taking into account that in accordance with the goals and objectives of the lesson it directly depends on the ability to carry out strategic planning of the types of pedagogical discourse, it was started to introduce the subject of pedagogical discourse in the educational programs of university students.

Keywords: education, communication, abilities, education, discourse, teacher, student, rhetoric, competence, pedagogical discourse.

Кіріспе

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінде көптеген шешілмеген мәселелер баршылық, олардың көпшілігі тіпті анықталмаған. Көптеген адамдар педагогиканың мәні мен құндылығын, "өзгеріске ұшыраған" немесе әлі де "түзетулер мен өзгеріске ұшырап жатқан" қоғамға қаншалықты әсер ететінін және оны қалай "ретке келтіруге" болатынын білмейді. Осы салада жүргендерге әлемде болып жатқан тенденциялар мен жаңалықтарға ілесе отырып білім беру жүктеледі, алайда қандай қадамдардан бастау керектігі нақты айтылмайтындығы тағы бар. Бұл мәселені түсіну және жағдайды басқа елдермен салыстыру үшін біз "*педагогикалық дискурс*" ұғымына тоқталуымыз керек.

Коммуникативті құзіреттіліктің бір бөлігі ретінде бөлінетін *дискурсивті құзіреттілікті* қалыптастыру болашақ мұғалімдерді олардың пәндік қызмет саласына қарамастан даярлаудың қажетті шарты болып табылады. Бұл осы салаға қатысы бар барлық адамдармен қарым-қатынас орнатып, ақпаратты дұрыс жеткізу үшін қажет.

Мұғалімнің *дискурсивті құзіреттілігінің* құрылымдық компоненттерінің бірі - *экспрессивті оқу және ғылыми сөйлеуді* көрсету дағдылары. Бұл қасиеттердің дамуы педагогикалық қарым-қатынастың мәні мен функциялары, оқу коммуникациясын жүзеге асырудың психолінгвистикалық негіздері және мұғалімнің сөйлеуінде жүзеге асырылатын *экспрессивтіліктің* негізгі құралдары туралы білімді игеру негізінде жүргізілуі керек. Педагогикалық сөйлеудің *экспрессивтілігін*

бағалауға байланысты аналитикалық дағдылар мен басқа да дағдыларды дамыту және экспрессивтілік құралдарын саналы түрде қолдану дағдыларын дамыту оларды бағалаудың коммуникативті-дидактикалық критерийлері туралы білімге, атап айтқанда: педагогикалық қарым-қатынас жағдайы (сабақтың мақсаттарына, міндеттеріне, оқу ақпаратының мазмұнына сәйкестік, оқу материалын ұсынудың логикасын ұстану, оқу-ғылыми негізге тән) және оқушылардың қабылдау деңгейіне қол жеткізуге назар аударуға болады.

Материал және әдістер

Педагогикалық дискурс - *институционалдық дискурстың* бір түрі, оның мақсаты "қоғамның жаңа мүшесін әлеуметтендіруде: оған әлемнің құрылымын, мінез-құлық нормалары мен ережелерін түсіндіру, оны оқушыдан күтілетін құндылықтар мен мінез-құлық түрлерімен таныстыру, ақпаратты түсіну мен игеруді тексеру, нәтижелерді бағалау" [1, 211 б.]. Оқу қарым-қатынасы жағдайындағы қарым-қатынас педагогикалық дискурста жүзеге асырылады. Кең мағынада дискурс - "коммуникативті оқиға" немесе "коммуникативті акт" ұғымымен сипаттауға болатын тілдік форманың, мағынаның және іс-әрекеттің күрделі бірлігі" [2, 22 бет].

Дискурстық талдау әдісі педагогикалық қарым-қатынасқа 1970-ші жылдардан бастап қолданыла бастады (Р.Кулхард, Дж. Синклер, М.Стуббс, Д. Химс және т. б.). Педагогикалық дискурстың жан-жақты сипаттамасындағы басымдық британдық ғалым Б.Бернштейнге тиесілі ("Социальная конструкция педагогического дискурса", 1971). Педагогикалық дискурсологияның негіздері (терминнің өзін пайдаланбай) сонымен қатар педагогикалық коммуникация бойынша ресейлік зерттеулерде (В.А. Кан-Калик, А. А.Лобанов, и. И.Рыданов және т. б.), педагогикалық сөйленімде (Т.А. Ладыженская, Н.А. Ипполитова, В.И. Аннушкин, В.Н. Мещеряков және т. б.), педагогикалық психологияда (А. А. Леонтьев, Т. М. Дридзе, Н. А. Купина және т.б.) , педагогикалық антропология (К.Д. Ушинский, Б.М. Бим-Бад, Л.К. Рахлевская, Г.М. Коджаспирова және т.б.) қаланды.

Педагогикалық дискурстың басқа салалармен байланысы туралы сөз етер болсақ, педагогикалық дискурсты талдау педагогикалық риториканың негіздерінің бірі болып табылады. Бұл - педагогикалық қарым-қатынас саласындағы тиімді сөйлеу коммуникациясының теориясы мен практикасы, сөйлеудің әсері және оқу-тәрбие процесіндегі өзара әрекеттесу туралы ғылым.

Педагогикалық дискурс пен 1960-шы жылдардан бастап дамып келе жатқан қолданбалы тіл білімі мен педагогикалық риториканың жеке бағыты педагогикалық (білім беру) лингвистика немесе *білім беру лингвистикасы* (ағылш. Educational linguistics) да әрекеттеседі. Ол кез келген мамандықтың мұғалімін кәсіби сөйлеу және кеңірек кәсіби сөйлеу

ортасы туралы жүйелі біліммен қамтамасыз етуге бағытталған (М.Халлидей, Дж. Оллер, Н. Фландерс және т.б.). Педагогикалық лингвистика педагогикалық дискурсты оқу мәтіндерін шығару және түсіндіру процесі ретінде қарастырады, оның категорияларын (мазмұнды, конструктивті, коммуникативті, прагматикалық) және жанрлық түрлерін зерттейді. Педагогикалық лингвистика бойынша алғашқы орыс тілді оқу құралын А.Р. Габидуллина жазған (2011).

Сонымен қатар, педагогикалық дискурс білім беру саласындағы жүйелі философиялық зерттеулер саласы, *білім беру философиясымен* ұштасады (ағылш., *philosophy of education*). XX ғасырдың басында англо-американдық ғалымдар Дж. Дьюи мен А.Уайтхедтің білім философиясы қазіргі қоғамдағы және жалпы әлемдік мәдениеттегі педагогиканың рөлі мен орнын анықтауға, педагогикалық жүйені үйлестіруге, мұғалімдердің кәсіби қызметінің құндылығын, мәні мен жоғары мақсаттарын түсінуге бағытталған.

Жоғарыда атап өткендей, оқу қарым-қатынасы жағдайындағы қарым-қатынас педагогикалық дискурста жүзеге асырылады. Яғни дискурста бірнеше қатысушы қарым-қатынасқа түседі, солар жайлы ақпарат берсек.

Дискурстың кез келген түріне қатысушылар үш функционалды топқа бөлінеді:

- *агенттер (адресанттар);*
- *клиенттер (адресаттар);*
- *делдалдар (бақылаушылар және квазисубъектер).*

Педагогикалық *дискурстың агенті* — мұғалім (оқытушы) - оқу орнының қоғамдық институт ретіндегі өкілі, үш негізгі рөлде көрінеді: білім трансляторы, оқу қызметін ұйымдастырушы, тәрбие функцияларын орындаушы. Мұғалімге коммуникативті көшбасшы — педагогикалық дискурста жүзеге асырылатын сөйлеу әрекеттерін бастаушы, үйлестіруші және бақылаушы; «держателя речи» рөлі жүктелген. Мұғалім дискурстың барысын басқарады, сөйлеу "параметрлерін" реттейді, қарым-қатынас шеңберін (мазмұнды, мәртебе, стиль, этикет) орнатады және қолдайды.

Педагогикалық *дискурстың клиенті* - оқушы (студент) білім алушы ретінде. Клиент бір адам (жеке сабақ), топ (студенттер, оқушылар тобы), көпшілік (мысалы, педагогикалық конференция немесе мастер-класс аудиториясы) бола алады. Қатысушылардың орталық жұбынан басқа (мұғалім-оқушы) педагогикалық дискурс коммуникативті өзара әрекеттесудің тағы екі тірек осімен ұсынылған: мұғалім — мұғалім, оқушы — оқушы. Мектеп дискурсында бұл жүйені мұғалім — ата-ана жұбы толықтырады.

Педагогикалық дискурста *бақылаушы ретінде* сабақтарға танысу (мысалы, оқушылардың ата-аналарына арналған "ашық" сабақ), тексеру (білім департаментінің қызметкері, мектептегі әдістемелік бірлестіктің жетекшісі), біліктілікті арттыру және тәжірибе алмасу (әріптестер-

педагогтар), оқыту (студенттер-практиканттар, көпшілік дәріске келушілер) мақсаттарымен қатысатын адам да бола алады.

Сөйлеу пәндерінің терминологиясында дискурстың қатысушылары тілдік және сөйлеу тұлғалары ретінде анықталады.

Тілдік тұлға дегеніміз - сөздерді құру (құру) және қабылдау (түсіну) үшін қажет адамның қабілеттері мен сипаттамаларының жиынтығы (В.В. Виноградов термині). Тілдік тұлға - бұл тілдің ресурстары мен резервтерін білетін адам.

Сөйлеу тұлғасы дегеніміз - сөйлеудің өзара әрекеттесу процесінде осы сипаттамалар мен қабілеттердің тікелей көрінісі; адамның қарым-қатынаста өзін-өзі жүзеге асыруы. Қарым-қатынастың нақты міндеттері мен жағдайларына, қарым-қатынас дағдылары мен қабілеттеріне, сөйлеу мәдениетінің жалпы деңгейіне байланысты адам белгілі бір ауызша құралдарды тандайды, жеке сөйлеу мәнерін көрсетеді, қарым-қатынастың белгілі бір стратегиялары мен тактикаларын қолданады.

Нысаналы бағыты бойынша педагогикалық дискурс оқыту (білім беруге тікелей бағытталған) және тәрбиелеу (білім алушыларды әлеуметтендіруге бағытталған) болып жіктеледі.

Оқыту дискурсы мұғалім мен оқушы арасындағы ақпарат алмасудың үздіксіздігі мен сабақтастығын, адам тәжірибесін жалпылаудың дәйектілігі мен жүйелілігін, білім беру қызметін қажет ететін жаңа бағыттарды анықтауды қамтамасыз етеді. *Тәрбиелік дискурс* тұлғаның адам әлеміне бейімделуін қамтамасыз етеді, моральдық-этикалық идеяларды, қажетті әдеттерді, мінез-құлықты, бейімділікті қалыптастыру арқылы әлеуметтік қатынастар саласына енуді қамтиды.

Педагогикалық дискурсты оқыту мен тәрбиеге бөлу өте шартты екенін ескеру маңызды, өйткені нақты сөйлеу тәжірибесінде бұл міндеттер тығыз және ажырамас қатынасты ашады және оларды бір уақытта және жан-жақты шешуге болады.

Әдебиетке шолу

В.И. Карасик педагогикалық дискурсқа қызығушылық танытқан және көп зерттеулер жасаған ғалымдардың бірі. Оның "Языковой круг : личность, концепты, дискурс" монографиясында осы мәселе туралы егжей-тегжейлі жазылған. Жоғарыда жазылғандай, бұл автор "Педагогикалық дискурстың қатысушылары мұғалім мен оқушы. Мұғалім оқушыға қоғамның білімі мен мінез-құлық нормаларын беруге және оқушының жетістіктерін бағалауға құқылы", - деп атап өтеді.

Педагогикалық дискурстың мақсаты - адамға әлемнің құрылымын түсіндіру, мінез-құлық ережелері мен нормаларын үйрету, құндылықтар мен мораль туралы айту, оның қызметін қоғамның жаңа мүшесі ретінде ұйымдастыру, оқушыдан күтілетін барлық нәтижелермен таныстыру. Сондай-ақ, автор дискурс адамның әлеуметтену процесін бағалау және бақылау міндетін қояды деп тұжырымдаған.

Педагогикалық дискурстың құндылықтарының толық тізімін жасауда қиындық тудыратын себептерді автор былай көрсеткен:

біріншіден, педагогикалық дискурс дүниетанымды қалыптастырудың негізі болып табылады, сондықтан барлық моральдық құндылықтар дискурстың осы түріне енеді;

екіншіден, педагогикалық дискурс кейбір аспектілерде дискурстың діни, ғылыми және саяси түрлерімен қиылысады, сондықтан құндылықтардың нақты педагогикалық жақтарын бөліп көрсету қиын;

үшіншіден, дискурстың құндылықтары идеологиялық қуатқа ие, сондықтан әртүрлі идеологиялық жүйелерде тиісті құндылықтардағы айырмашылықтар болуы мүмкін;

ақыр соңында, әлемнің құндылық бейнесі дискретті формациялардан емес, белгілі бір конвенция үлесі бар адамдарды бөлетін континуумнан тұрады.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, педагогикалық дискурс – бұл мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуінің нақты жүйесі, онда жеке тұлға мен қоғамның толыққанды мүшесі қалыптасады, онда мұғалім бағыт-бағдар бере алатын және түзете алатын, әлем құрылымының нормалары мен ережелерін түсіндіре алатын, дұрыс көзқарастар мен мінез-құлықты қалыптастыратын белгілі бір "бағыттаушы" рөлін атқарады.

Нәтижелер және талқылау

Гуманитарлық бейіндегі болашақ педагогтардың коммуникативті дайындығын жетілдіру дискурсивті дағдыларын дамытуды болжауы керек (фр. discours сөйлеу).

"*Дискурсивті құзыреттілік*" термині шет тілдерін оқыту әдістемесінде дәстүрге айналған (Э.Г. Азимов, Н.А. Баранова, В. А. Погосян, В. В. Сафонова, А.Н. Щукин). А. Н. Щукиннің пікірінше, бұл "әр түрлі дискурстарға тән ерекшеліктерді білу, мәтінді құрастыру және түсіндіру үшін белгілі бір стратегияларды қолдану және қарым-қатынас процесінде дискурстарды құру мүмкіндігі" [4]. Ғылыми әдебиеттерде дискурсивті құзыреттіліктің құрылымы қолдану саласына байланысты мазмұнның ерекшеліктеріне ие болады (мысалы, ана тілін немесе шет тілін оқыту әдістемесінде, оқушыларды немесе студенттерді оқытуда). Жалпы педагогикалық терминологиялық аппаратқа "дискурсивті құзыреттілік" ұғымын енгізудің алғышарттары бар.

Мысалы, профессор Ю. В. Щербинина мұғалімге қажет негізгі дискурсивті дағдыларды ұсынады:

- а) *рефлексивті*;
- б) *импровизациялық*;
- в) *болжамдық*;
- г) *эмпатикалық*;
- д) *тиімді тыңдау мен есте сақтауды білу*;

е) "педагогикалық диалогта деструктивті құбылыстарға қарсы тұра білу (сөйлеу агрессиясы, ауызша манипуляция, вульгаризация және сөйлеуді жаргонизациялау)" [5, 5 б.].

Жоғарыда аталған терминді болашақ мұғалімдердің педагогикалық қарым-қатынасты оңтайлы ұйымдастыруы үшін қажет сөйлеу білімі, дағдылары мен дағдыларының құрылымын сипаттау үшін қолданған жөн.

Болашақ мұғалімдердің дискурсивті құзыреттілігін дамыту дискурсивті құзіреттіліктің құрамына кіретін және педагогикалық қарым-қатынасты тиімді ұйымдастыру үшін қажетті бірқатар білім, дағдылар, іс-әрекеттерді ұйымдастыру әдістерін игеру негізінде жүреді.

Оқу дискурсын стратегиялық жоспарлаудағы құзыреттілік педагогтің педагогикалық әсердің функционалдық ерекшеліктерін іске асыру қабілетімен де байланысты: ақпараттық-коммуникативтік (оқу ақпаратын хабарлау және талқылау); реттеуші-коммуникативтік (оқу өзара іс-қимылын ұйымдастыру және түзету); тәрбиелік коммуникативтік (эмоционалды-психологиялық байланысты орнату және қолдау) [6].

Қорытынды, тұжырымдар

Осылайша, оқу қарым-қатынасын тиімді ұйымдастыру мұғалімнің сабақтың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес педагогикалық дискурстың әр түрлі түрлерін стратегиялық жоспарлауды жүзеге асыру қабілетіне тікелей байланысты; оқу коммуникациясының жағдайын, студенттердің/оқушылардың жеке психологиялық және жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқу және ғылыми сөйлеудің жанрлық заңдылықтарын сақтай отырып, тілдік құралдарды таңдау мүмкіндігі.

Білім беру процесінде педагогикалық өзара әрекеттесу барысында оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру және білім беру ақпаратымен алмасу ғана емес, оған қосымша оқушының жеке басының үйлесімді дамуы үшін қолайлы әлеуметтік-психологиялық климат жасалады, сонымен қатар оқытудың оң мотивациясы, эмоционалды шиеленісті төмендету және мектеп ұжымында тұлғааралық қатынастарды тұрақтандыру қамтамасыз етіледі. Мұғалімнің кәсіби қызметіндегі осы мәселелерді шешу тиімді педагогикалық дискурсты құру негіздерін білумен және оқу коммуникациясын жүзеге асыруға практикалық дайындықпен қамтамасыз етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс. Волгоград : Перемена, 2002. 477 с.
- 2 Болотнова Н. С. Коммуникативная стилистика текста : слов.-тезаурус. М. : Флинта : Наука, 2009. 384 с.
- 3 Михальская А. К. Педагогическая риторика : история и теория. С. 382.

- 4 Панфилова, А. П. Тренинг педагогического общения : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / А. П. Панфилова. — 2-е изд., испр. — М. : Академия, 2008. — 336 с.
- 5 Педагогическое речеведение : слов.-справ. / О. Н. Волкова [и др.] ; под. ред. Т. А. Ладыженской, А. К. Михальской. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Флинта : Наука, 1998. — 312 с.
- 6 Цейтлин, С. Н. Речевые ошибки и их предупреждение / С. Н. Цейтлин. — 3-е изд., испр. — М. : URSS : Либроком, 2009. — 187 с.
- 7 Антонова Н. А. Педагогический дискурс : речевое поведение учителя на уроке : дис.канд. фил. наук : 10.02.01. Саратов, 2007. 158 с.
- 8 Сериков В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. М., 1999.
- 9 Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. М., 1990.
- 10 <https://core.ac.uk/download/pdf/46138528.pdf>
- 11 https://lib.herzen.spb.ru/text/robotova_12_08_19_25.pdf